GIDRONIMLARNING HOSIL BO'LISHI VA TARKIBIY TUZILISHI

Jo'rayeva Dilbar Otaqulovna
E-mail: dilbarjurayeva.1992@mail.ru
https://doi.org/10.5281/zenodo.22779546

Annotatsiya. Mazkur maqolada gidronimlarning hosil bo‘lishi va tarkibiy tuzilishi, ularning o‘zbek tilidagi onomastik tizimdagi o‘rni hamda leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Gidronimlar daryo, soy, kanal, ariq, ko‘l, buloq, suv ombori kabi suv obyektlarining atoqli nomlari sifatida xalqning tarixiy xotirasi, tabiiy-geografik muhiti, etnik tarkibi va lingvomadaniy qarashlarini aks ettirishi yoritiladi. Tadqiqotda gidronimlarning tabiiy-geografik belgilar, o‘simlik va hayvonot nomlari, antroponimlar, etnonimlar, urug‘-qabila nomlari hamda tarixiy voqealar asosida shakllanish xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, gidronimlarning sodda, yasama, qo‘shma va birikmali struktur turlari hamda ularning morfologik va sintaktik modellari tahlil qilinadi. Gidronimlarning tarkibiy tuzilishini o‘rganish hududning tarixiy-lisoniy taraqqiyoti, geografik xususiyatlari va milliy-madaniy qadriyatlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etishi asoslab beriladi.
Kalit so‘zlar: gidronim, gidronimiya, toponim, toponimika, onomastika, gidrografik nom, nomlanish motivi, tarkibiy tuzilish.

Аннотация. В данной статье анализируется формирование и структурная структура гидронимов, их место в ономастической системе узбекского языка, а также их лексико-семантические свойства. Подчеркивается тот факт, что гидронимы, как собственные названия водоемов, таких как реки, ручьи, каналы, канавы, озера, источники и водохранилища, отражают историческую память, природно-географическую среду, этнический состав, а также языковые и культурные взгляды народа. В исследовании рассматриваются особенности формирования гидронимов на основе природно-географических особенностей, названий растений и животных, антропонимов, этнонимов, родовых и племенных названий, а также исторических событий. Также анализируются простые, искусственные, составные и составные структурные типы гидронимов, а также их морфологические и синтаксические модели. Утверждается, что изучение структурной структуры гидронимов имеет важное научное значение для определения историко-лингвистического развития, географических особенностей, а также национальных и культурных ценностей региона.
Ключевые слова: гидроним, гидронимия, топоним, ономастика, гидрографическое название, мотив наименования, структурная структура.

Abstract. This article analyzes the formation and structural composition of hydronyms, their role within the Uzbek onomastic system, and their lexical-semantic characteristics. It highlights how hydronyms—as proper names for water bodies such as rivers, streams, canals, ditches, lakes, springs, and reservoirs—reflect the people's historical memory, natural-geographic environment, ethnic composition, and linguocultural perspectives. The study

examines how hydronyms are formed based on natural-geographic features, flora and fauna names, anthroponyms, ethnonyms, clan and tribal names, and historical events. Additionally, it analyzes the structural types of hydronyms (simple, derivative, compound, and phrasal) as well as their morphological and syntactic models. The article substantiates the significant scientific value of studying the structural composition of hydronyms in determining a region's historical-linguistic development, geographical characteristics, and national-cultural values.

Key words: hydronym, hydronymy, toponym, toponymy, onomastics, hydrographic name, naming motive, structural composition.

Kirish. Til jamiyatning tarixiy taraqqiyoti, moddiy va ma’naviy hayoti, milliy tafakkuri hamda madaniy tajribasini o‘zida mujassam etuvchi murakkab ijtimoiy hodisadir. Tilning lug‘aviy tarkibida atoqli otlar, xususan, geografik nomlar alohida o‘rin egallaydi. Geografik obyektlarning nomlari xalqning muayyan hududda yashash tarixi, tabiiy muhitni idrok etishi, xo‘jalik faoliyati, etnik tarkibi va ijtimoiy-madaniy munosabatlari haqida muhim ma’lumotlarni saqlaydi. Shu jihatdan toponimlar, jumladan, gidronimlar nafaqat lingvistik birlik, balki tarixiy-geografik va etnomadaniy manba sifatida ham katta ilmiy ahamiyatga ega. Gidronimlar toponimikaning muhim tarkibiy qatlami bo‘lib, daryo, soy, ariq, kanal, ko‘l, buloq, suv ombori, dengiz va boshqa suv obyektlarining atoqli nomlarini ifodalaydi. Suv insoniyat hayotining eng muhim tabiiy omillaridan biri bo‘lganligi sababli suv obyektlarini nomlash jarayoni juda qadimiy tarixga ega. Ayniqsa, Markaziy Osiyo hududida sug‘orma dehqonchilik va suvdan foydalanish an’analari qadimdan rivojlanganligi sababli bu hudud gidronimik jihatdan ham boyligi bilan ajralib turadi. Suv manbalarining nomlari orqali qadimgi aholi joylashuvi, xo‘jalik faoliyati, tabiiy-geografik sharoit, etnik jarayonlar va turli tarixiy voqealar haqida muayyan ma’lumotlarni olish mumkin. Gidronimlarning muhim xususiyati shundaki, ular obyektning bevosita geografik belgilarini ifodalash bilan bir qatorda, xalqning ushbu obyektga bo‘lgan munosabati va uni nomlashdagi tarixiy tajribasini ham aks ettiradi. Masalan, suvning rangi, hajmi, oqim tezligi, joylashuvi, suvning tarkibi yoki atrofidagi tabiiy muhit asosida nomlar yuzaga kelishi mumkin. Shuningdek, gidronimlar o‘simlik va hayvonot dunyosi nomlari, shaxs nomlari, urug‘-qabila va etnos nomlari, kasb-hunar, xo‘jalik faoliyati, diniy tushunchalar hamda tarixiy voqealar asosida ham shakllanadi. Demak, gidronimlarning paydo bo‘lishi ko‘p omilli jarayon bo‘lib, unda lingvistik va ekstralingvistik omillar o‘zaro chambarchas bog‘lanadi. Gidronimlarni tadqiq etishda ularning semantik mazmuni bilan bir qatorda tarkibiy tuzilishiga ham alohida e’tibor qaratish zarur. Chunki gidronimning strukturasi uning qanday til birliklari asosida shakllanganini, komponentlarning o‘zaro munosabatini va nom yasashning qaysi modellari faol ekanligini aniqlash imkonini beradi. O‘zbek tilidagi gidronimlar tarkibida sodda, yasama, qo‘shma va birikmali shakllarni kuzatish mumkin. Sodda gidronimlar bir asos yoki tarixan yaxlitlashgan nomdan tashkil topsa, yasama gidronimlar turli so‘z yasovchi vositalar yordamida shakllanadi. Qo‘shma gidronimlar ikki yoki undan ortiq komponentning birikishi asosida yuzaga keladi, birikmali gidronimlarda esa komponentlar sintaktik munosabatga kirishib, yaxlit geografik nom vazifasini bajaradi.

O‘zbek gidronimiyasida Oqsoy, Qorasuv, Kattasoy, Yangiariq singari nomlarning tarkibida rang, hajm, belgi-xususiyat yoki yangilikni bildiruvchi komponentlarning

gidrografik terminlar bilan munosabati kuzatiladi. Bunday nomlarni struktur jihatdan tahlil qilish orqali gidronimlarning hosil bo‘lish modellari, ularning tarkibiy qismlari va nomlash motivlari aniqlanadi. Shu bilan birga, ayrim gidronimlar hozirgi til nuqtayi nazaridan sodda ko‘rinsa-da, tarixiy-etimologik jihatdan murakkab tarkibga ega bo‘lishi mumkin. Shuning uchun gidronimlarning struktur tahlili tarixiy-etimologik tahlil bilan birgalikda olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar tahlili. Gidronimlarni ilmiy jihatdan o‘rganish onomastika va toponimikaning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Geografik nomlar, xususan, suv obyektlarining nomlari tilning tarixiy taraqqiyoti, xalqning tabiiy muhitni idrok etishi, etnik jarayonlar va hududiy madaniyat bilan bevosita bog‘liq bo‘lganligi sababli gidronimik tadqiqotlar turli fanlar — tilshunoslik, tarix, geografiya, etnologiya va arxeologiya kesishmasida amalga oshiriladi. Shu sababli gidronimlarni tadqiq etishga bag‘ishlangan ilmiy adabiyotlarda ularning kelib chiqishi, etimologiyasi, strukturasi, semantikasi, hududiy xususiyatlari va lingvomadaniy mazmuni kabi masalalar alohida yo‘nalishlar sifatida shakllangan. Toponimika va onomastika bo‘yicha nazariy qarashlarning shakllanishida jahon tilshunosligidagi tadqiqotlar muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Geografik nomlarni o‘rganishda ularning nominativ xususiyati, nomlash motivatsiyasi, tarixiyligi va hududiy xususiyatlariga e’tibor qaratiladi. Toponimlarning shakllanish qonuniyatlarini aniqlashda geografik obyektning tabiiy belgisi bilan uning nomi o‘rtasidagi semantik munosabatni aniqlash muhim hisoblanadi. Ushbu yondashuv gidronimlarni o‘rganishda ham samarali bo‘lib, suv obyektining rangi, hajmi, oqim xususiyati, joylashuvi yoki atrof-muhitining nom shakllanishiga ta’sirini izohlash imkonini beradi.

O‘zbek toponimikasining nazariy asoslarini ishlab chiqishda S. Qorayevning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Olim toponimlarni geografik nomlar tizimining tarkibiy qismi sifatida o‘rganib, ularning shakllanishida geografik muhit, tarixiy jarayonlar, etnik omillar va til qonuniyatlarining roliga e’tibor qaratadi. Qorayevning toponimikaga oid qarashlari gidronimlarni boshqa geografik nomlar tizimida o‘rganish, ularning nomlanish motivlarini aniqlash va toponimik birliklarni tasniflash uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, geografik nomlarni tarixiy va geografik ma’lumotlar bilan bog‘liq holda talqin qilish zarurligi gidronimlarning mohiyatini ochishda muhim metodologik tamoyil sifatida namoyon bo‘ladi. T. Nafasovning o‘zbek toponimikasiga oid tadqiqotlari ham gidronimik birliklarning lug‘aviy va semantik xususiyatlarini aniqlashda muhim o‘rin tutadi. Olim geografik nomlarning ma’nosini aniqlashda ularning hududiy xususiyatlari, tarixiy manbalari va mahalliy til materiallarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Uning toponimik izlanishlari geografik nomlarning tarkibida uchraydigan qadimiy leksik birliklarni aniqlash, ularning semantik taraqqiyotini izohlash va nomlarning kelib chiqishini ilmiy asoslashga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, gidronimlarning tarkibiy qismlarini o‘rganishda ham faqat zamonaviy lug‘aviy ma’noga tayanish emas, balki tarixiy-lisoniy ma’lumotlarni qiyoslash muhimdir.

O‘zbek tilidagi gidronimlarning tarixiy-lisoniy xususiyatlarini maxsus tadqiq etishda N. Uluqovning ilmiy ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Olim gidronimlarni tarixiy-lisoniy jihatdan tahlil qilib, ularning tarkibida turli tarixiy davrlarga mansub leksik qatlamlar mavjudligini ko‘rsatadi. Bunday tadqiqotlar gidronimlarning uzoq tarixiy davrlar davomida shakllangan murakkab onomastik birliklar ekanini anglash imkonini beradi. Gidronimlarning

etimologiyasini aniqlashda tarixiy fonetika, morfologiya va leksikologiya ma’lumotlaridan foydalanish zarurligi ham ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarning muhim jihatlaridan biridir. Gidronimlarning struktur tuzilishini o‘rganish masalasi zamonaviy o‘zbek onomastikasida tobora muhimlashib bormoqda. Struktur yondashuv gidronimlarni ularning tarkibiy komponentlari, morfemik tuzilishi va sintaktik modeli asosida tasniflash imkonini beradi. Mazkur yondashuvga ko‘ra, gidronimlar sodda, yasama, qo‘shma va birikmali shakllarga ajratilishi mumkin. Bunda nom tarkibidagi komponentlarning semantik vazifasi hamda gidrografik terminlarning nom yasashdagi ishtiroki alohida o‘rganiladi.

Xorazm viloyati gidronimlariga bag‘ishlangan tadqiqotlarda hududiy gidronimik birliklarning struktur xususiyatlari, sodda, qo‘shma va birikmali nomlar, ularning tarkibiy komponentlari hamda nomlanish motivlari tahlil qilingan. Bunday izlanishlar hududiy gidronimik tizimning umumiy o‘zbek gidronimiyasidagi o‘rnini belgilash uchun muhimdir. Xususan, sifat + gidrografik termin, ot + gidrografik termin, antroponim + gidrografik termin kabi modellar suv obyektlarini nomlashda mahsuldor ekanligi kuzatiladi. Toshkent hududi gidronimlarining sintaktik usulda hosil bo‘lishiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda gidronimik nomlarning so‘z birikmalari asosida shakllanishi, komponentlarning sintaktik munosabati va gidrografik indikatorlarning vazifasi o‘rganilgan.

Bunday yondashuv gidronimlarning faqat leksik birliklardan emas, balki muayyan sintaktik modellar asosida ham hosil bo‘lishini ko‘rsatadi. Masalan, sifatlovchi komponent bilan gidrografik terminning birikishi natijasida yangi gidronimik birlik yuzaga kelishi mumkin. Gidronimlarning morfologik xususiyatlariga bag‘ishlangan qiyosiy tadqiqotlarda o‘zbek va ingliz tillaridagi gidronimlarning tuzilishi o‘rganilib, affiksal, qo‘shma va sintaktik modellar o‘rtasidagi farqlar aniqlangan. Bunday tadqiqotlar gidronimlarning strukturasi bevosita tilning umumiy so‘z yasash tizimi bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. O‘zbek tilida agglutinativ xususiyatlarning mavjudligi sababli affiksal model asosida shakllangan gidronimlar muhim o‘rin tutadi.

Shu bilan birga, qo‘shma va birikmali nomlar ham gidronimik tizimning faol qatlamini tashkil etadi. So‘nggi yillardagi tadqiqotlarda gidronimlarning lingvomadaniy xususiyatlariga ham alohida e’tibor berilmoqda. Gidronimlar xalqning tabiiy muhit haqidagi tasavvurlari, tarixiy xotirasi, qadriyatlari va milliy dunyoqarashini ifodalovchi birlik sifatida talqin qilinmoqda. Bu yondashuv gidronimlarning faqat nominativ vazifasi bilan cheklanib qolmasdan, ularning madaniy-semantik yukini ham ochib berish imkonini beradi. Ayniqsa, shaxs nomlari, etnonimlar, o‘simlik va hayvon nomlari asosida shakllangan gidronimlar hududning tarixiy-madaniy xususiyatlarini o‘rganishda muhim material bo‘la oladi.

Gidronimlarning etimologik tadqiqi ham alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllangan. Buxoro, Xorazm, Toshkent va boshqa hududlar gidronimlarini o‘rganishga bag‘ishlangan ishlarda ayrim nomlarning kelib chiqishi tarixiy manbalar, mahalliy shevalar, qadimgi yozma yodgorliklar va geografik ma’lumotlar asosida izohlangan. Etimologik tadqiqotlarda gidronimning zamonaviy shakli bilan uning tarixiy shakli o‘rtasidagi farqlarni aniqlash muhim hisoblanadi. Chunki fonetik o‘zgarishlar, xalq etimologiyasi, boshqa tillar ta’siri va morfologik qayta tahlil natijasida qadimgi nomlarning dastlabki shakli sezilarli darajada o‘zgarishi mumkin. Gidronimlarni o‘rganishda hududiylik tamoyili ham muhim ahamiyatga ega. Har bir hududning tabiiy-geografik sharoiti, tarixiy taraqqiyoti va etnik tarkibi uning gidronimik tizimida o‘z aksini topadi. Masalan, sug‘orma dehqonchilik rivojlangan

hududlarda ariq, kanal, zovur, anhor kabi gidrografik terminlar ishtirokidagi nomlar ko‘proq uchrashi tabiiy. Tog‘li hududlarda esa soy, buloq, daryo kabi terminlar asosidagi gidronimlar faol bo‘lishi mumkin. Demak, gidronimik tizimni hududning tabiiy va ijtimoiy xususiyatlaridan ajratib o‘rganish to‘liq ilmiy natija bermaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, gidronimlar turli yo‘nalishlarda — tarixiy-lisoniy, struktur, semantik, etimologik, geografik va lingvomadaniy jihatdan tadqiq etilgan. Biroq gidronimlarning hosil bo‘lishi va tarkibiy tuzilishini yagona tizim asosida, ya’ni nomlanish motivi + leksik tarkib + morfologik tuzilish + sintaktik model + tarixiy-etimologik xususiyat birligi asosida o‘rganish masalasi yanada chuqur tadqiq etishni talab qiladi. Shu jihatdan mazkur tadqiqotning o‘ziga xosligi gidronimlarni faqat geografik nom sifatida emas, balki tilning nominativ imkoniyatlari, xalqning tarixiy tajribasi va hududning tabiiy-geografik xususiyatlarini o‘zida mujassamlashtirgan kompleks onomastik birlik sifatida o‘rganishga qaratilganidadir.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Gidronimlarning hosil bo‘lishi va tarkibiy tuzilishini o‘rganish natijalari shuni ko‘rsatadiki, suv obyektlariga nom berish jarayoni muayyan hududning tabiiy-geografik sharoiti, tarixiy taraqqiyoti, aholining etnik tarkibi, xo‘jalik faoliyati hamda tilning nominativ imkoniyatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab jarayondir. Gidronimlar tarkibida aks etgan leksik birliklar suv obyektining bevosita belgilarini ifodalash bilan birga, ushbu obyekt bilan bog‘liq tarixiy, ijtimoiy va madaniy ma’lumotlarni ham saqlaydi. Shu sababli gidronimik birliklarni struktur va semantik jihatdan birgalikda o‘rganish ularning mohiyatini to‘liqroq ochib berishga imkon beradi. Tadqiqot davomida gidronimlarning hosil bo‘lishida, avvalo, tabiiy-geografik omil yetakchi o‘rinlardan birini egallashi aniqlandi. Suv obyektining rangi, hajmi, uzunligi, chuqurligi, oqim xususiyati, joylashuvi va uning atrofidagi tabiiy muhit nomlash jarayonining asosiy motivlari sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, Oqsoy, Qorasuv, Kattasoy, Uzunsoy kabi nomlarda obyektning rangi, hajmi yoki geografik xususiyati nomning leksik asosiga aylangan. Bunday gidronimlarda nom va obyekt o‘rtasidagi motivatsion aloqa nisbatan aniq bo‘lib, nomlash jarayoni real geografik belgiga asoslanganini ko‘rsatadi.

Gidronimlarning shakllanishida flora va fauna bilan bog‘liq nomlash ham muhim o‘rin egallaydi. Suv havzasi atrofida ma’lum bir o‘simlikning ko‘p uchrashi yoki muayyan hayvon va qushlarning mavjudligi shu obyekt nomida o‘z aksini topishi mumkin. Bunday gidronimlar hududning tarixiy landshaftini aniqlash uchun ham muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Chunki bugungi kunda mavjud bo‘lmagan yoki soni kamaygan o‘simlik va hayvonot turlari ayrim qadimiy geografik nomlarda saqlanib qolgan bo‘lishi mumkin.

Demak, gidronimlar nafaqat til tarixini, balki hududning tarixiy tabiiy muhitini tiklash uchun ham muhim lingvistik material hisoblanadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, gidronimlarning yana bir muhim guruhi antroponimik asosda shakllangan nomlardan iborat. Muayyan suv manbai, ariq yoki kanalning biror shaxs, mahalliy jamoa boshlig‘i, tarixiy shaxs yoki shu hududda yashagan mashhur kishining nomi bilan atalishi natijasida antroponimik gidronimlar yuzaga keladi. Bunday nomlarda shaxs nomi gidrografik termin bilan birikib, yangi onomastik birlik hosil qiladi. Antroponim asosidagi gidronimlar muayyan hududning ijtimoiy tarixini o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega.

Gidronimlarning hosil bo‘lishida etnonimik omil ham alohida ahamiyatga ega. Urug‘, qabila yoki etnik guruh nomlari asosida shakllangan suv obyektlari nomlari ma’lum bir

hududda yashagan etnik guruhlar haqida ma’lumot beradi. Masalan, etnonimning gidrografik termin bilan birikishi natijasida etnonim + soy, etnonim + suv, etnonim + ariq kabi struktur modellar shakllanishi mumkin. Bunday nomlarning mavjudligi hududdagi etnik jarayonlar, migratsiya va tarixiy joylashuv masalalarini o‘rganishda yordam beradi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, o‘zbek tilidagi gidronimlarni struktur jihatdan bir necha asosiy guruhga ajratish mumkin:

Struktur turi	Asosiy model	Misollar
Sodda gidronim	Bir leksema	Chirchiq, Zarafshon
Yasama gidronim	O‘zak + affiks	Qamishli, Toshloqli
Qo‘shma gidronim	Sifat + ot	Oqsoy, Qorasuv
Qo‘shma gidronim	Ot + gidrografik termin	Qumsoy, Qorasuv
Birikmali gidronim	Aniqlovchi + termin	Katta Ariq, Yangi Ariq
Antroponimik model	Shaxs nomi + termin	...soy, ...ariq
Etnonimik model	Etnonim + termin	...soy, ...suv

Jadvaldan ko‘rinadiki, gidronimlarning tarkibiy tuzilishida qo‘shma va birikmali modellar faol qo‘llanadi. Ayniqsa, sifatlovchi komponent bilan gidrografik terminning birikishi o‘zbek tilidagi mahsuldor modellar qatoriga kiradi. Oqsoy gidronimida *oq* komponenti suv obyektining rangiga oid belgini, *soy* komponenti esa obyektning turini bildiradi. Qorasuv nomida ham *qora* va *suv* komponentlari o‘zaro birikib, yaxlit gidronimik birlikni hosil qilgan. Bunday tuzilmalarda komponentlarning vazifasi bir xil emas. Odatda birinchi komponent obyektning belgisi, rangi, hajmi, joylashuvi yoki boshqa xususiyatini, ikkinchi komponent esa gidrografik obyekt turini ifodalaydi. Shuning uchun gidronimlarning struktur tahlilida komponentlarning nafaqat grammatik, balki semantik funksiyasini ham hisobga olish zarur.

Gidrografik terminlarning gidronim tarkibidagi vazifasi. Tadqiqot davomida soy, suv, ariq, kanal, daryo, ko‘l, buloq, zovur, anhor kabi gidrografik terminlarning gidronim yasashdagi faol ishtiroki aniqlandi. Ushbu birliklar gidronim tarkibida obyektning geografik turini ko‘rsatuvchi indikator vazifasini bajaradi. Masalan, Oqsoy nomida *soy*, Yangiariq nomida *ariq*, Qorasuv nomida *suv* komponentlari obyektning suv bilan bog‘liq ekanini bildiradi. Shu jihatdan gidrografik terminlarni gidronimik indikatorlar sifatida baholash mumkin. Gidrografik terminlarning tanlanishi hududning geografik xususiyatlari bilan ham bog‘liq. Tog‘oldi va tog‘li hududlarda *soy* va *buloq* komponentlari faolroq bo‘lishi mumkin. Sug‘orma dehqonchilik rivojlangan hududlarda esa *ariq, kanal, zovur, anhor* kabi terminlar asosidagi gidronimlarning ko‘proq uchrashi tabiiydir. Bu holat gidronimik tizim va geografik muhit o‘rtasidagi bevosita aloqani ko‘rsatadi.

Gidronimlarning morfologik xususiyatlari. Gidronimlar tarkibida affiksal vositalar yordamida shakllangan yasama birliklar ham mavjud. O‘zbek tilining agglutinativ xususiyati gidronimik nomlarning morfologik shakllanishida ham namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, muayyan o‘simlik, tabiiy belgi yoki geografik xususiyatni bildiruvchi o‘zakka tegishli affiksning qo‘shilishi orqali yangi nomlar yuzaga keladi. Masalan, qamish + li → Qamishli, tosh + li → Toshli kabi modellarni kuzatish mumkin. Bu yerda *-li* affiksi muayyan belgining mavjudligini anglatadi. Natijada geografik obyektning o‘ziga xos xususiyati nom tarkibida mustahkamlanadi. Biroq gidronimlarning morfologik tahlilida zamonaviy til nuqtayi nazari

bilan tarixiy-etimologik yondashuvni farqlash muhim. Hozirgi til tizimida sodda ko‘rinadigan ayrim gidronimlar tarixiy jihatdan bir necha komponentdan tashkil topgan bo‘lishi mumkin. Shu sababli ularning tarkibini aniqlashda tarixiy yozma manbalar, eski xaritalar, mahalliy shevalar va qiyosiy til materiallaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Gidronimlarning muhim jihatlaridan biri ularning xalqning tarixiy xotirasi va milliy-madaniy qarashlarini saqlashi bilan belgilanadi. Suv Markaziy Osiyo xalqlari hayotida qadimdan strategik ahamiyatga ega bo‘lgan. Sug‘orma dehqonchilik, chorvachilik, aholi manzilgohlarining shakllanishi va savdo yo‘llarining rivojlanishi ko‘p jihatdan suv manbalariga bog‘liq bo‘lgan. Shu sababli suv obyektlarining nomlari xalqning xo‘jalik va ijtimoiy hayotidagi muhim jarayonlarni ham aks ettiradi. Gidronimlarning lingvomadaniy xususiyati, ayniqsa, nomning motivatsiyasini aniqlash jarayonida yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, suv obyektining nomi shu hududda yashagan urug‘ nomini saqlab qolgan bo‘lsa, mazkur gidronim tarixiy-etnik xotiraning til birliklari orqali avloddan avlodga o‘tishini ta’minlaydi. Xuddi shuningdek, tarixiy shaxs nomi bilan bog‘liq gidronimlar ham muayyan shaxs yoki voqea haqidagi xotirani saqlashi mumkin.

Gidronimlarning tarixiy-etimologik tahlili. Tadqiqot natijalari gidronimlarning kelib chiqishini aniqlashda faqat ularning hozirgi shakliga asoslanish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Gidronimlar ko‘p asrlik tarixiy taraqqiyot davomida fonetik, morfologik va semantik o‘zgarishlarga uchrashi mumkin. Bundan tashqari, turli xalqlar va tillar o‘rtasidagi tarixiy aloqalar gidronimlarning tarkibida turli til qatlamlarining shakllanishiga sabab bo‘ladi. O‘zbekiston hududidagi gidronimik materiallarda turkiy va eroniy tillarga oid elementlar bilan bir qatorda tarixiy til kontaktlari natijasida kirib kelgan boshqa leksik birliklarni ham uchratish mumkin. Shu sababli gidronimlarning etimologiyasini aniqlashda tarixiy-qiyosiy metod alohida ahamiyatga ega. Etimologik tahlil jarayonida gidronimning qadimgi shakli, uning tarixiy manbalardagi qayd etilishi, fonetik o‘zgarishlari, komponentlarining dastlabki ma’nosi va hozirgi semantik holati o‘zaro qiyoslanishi kerak. Bunday kompleks tahlil gidronimning haqiqiy kelib chiqishini aniqlash imkoniyatini oshiradi.

Olingan natijalarni umumlashtirish shuni ko‘rsatadiki, gidronimlarning hosil bo‘lishi uch asosiy jarayonning o‘zaro ta’siri asosida kechadi: obyektni kuzatish, uni muayyan belgi orqali tavsiflash va ushbu belgini til vositasida nomga aylantirish. Dastlab suv obyektining muayyan xususiyati inson tomonidan idrok etiladi, keyinchalik ushbu xususiyatni ifodalovchi leksik birlik tanlanadi va nihoyat u gidrografik termin bilan birikib, atoqli nomga aylanadi. Masalan, suvning rangi muayyan nomlash motivi bo‘lsa, rang bildiruvchi sifat gidrografik termin bilan birikib, Oqsoy yoki Qorasuv kabi gidronimik birlikni yuzaga keltiradi. Xuddi shunday, suv obyektining kattaligi yoki uzunligi Kattasoy, Uzunsoy kabi nomlarning shakllanishiga asos bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, barcha gidronimlarda nom bilan obyekt o‘rtasidagi motivatsion munosabatni hozirgi til asosida aniqlash mumkin emas. Ayrim qadimiy gidronimlarning ma’nosi vaqt o‘tishi bilan xiralashgan yoki ularning tarkibidagi ayrim komponentlar zamonaviy tilda mustaqil ma’noga ega bo‘lmay qolgan.

Xulosa. Gidronimlarning hosil bo‘lishi va tarkibiy tuzilishini o‘rganish natijalari shuni ko‘rsatadiki, suv obyektlarining nomlari o‘zbek tilining onomastik tizimida alohida va muhim qatlamni tashkil etadi. Gidronimlar faqatgina geografik obyektlarni bir-biridan farqlashga xizmat qiluvchi nomlar emas, balki muayyan hududning tabiiy-geografik sharoiti,

tarixiy taraqqiyoti, etnik tarkibi, xo‘jalik faoliyati va xalqning lingvomadaniy qarashlarini o‘zida aks ettiruvchi muhim til birliklaridir. Tadqiqot davomida gidronimlarning shakllanishiga tabiiy-geografik, antropotsentrik, etnik, tarixiy va lingvistik omillar sezilarli ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. Suv obyektining rangi, hajmi, uzunligi, oqim xususiyati, joylashuvi va atrofidagi tabiiy muhit asosida shakllangan gidronimlar obyektning bevosita geografik xususiyatlarini aks ettiradi. O‘simlik va hayvon nomlari asosida shakllangan gidronimlar esa hududning tabiiy landshafti va biologik xususiyatlari haqida ma’lumot beradi. Antroponimik va etnonimik asosda shakllangan gidronimlar hududning ijtimoiy-tarixiy hamda etnik jarayonlarini yoritishda alohida ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006.
2. Nafasov T. O‘zbek tili toponimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1988.
3. Uluqov N. O‘zbek tili gidronimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi. – Toshkent: Fan.
4. Qorayev S. O‘zbekiston viloyatlari toponimlari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005.
5. Begmatov E., Uluqov N. O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug‘ati. – Namangan: Namangan universiteti nashriyoti, 2006.
6. Tursunov S. Surxondaryo toponimlari. – Toshkent: Akademnashr.
7. Aqmanova Sh. Xorazm viloyati gidronimlarining struktur xususiyatlari // Tamaddun Nuri. – 2025.
8. Bobohodjayev R. Синтаксический способ образования гидронимов Ташкентского региона // Журнал иностранных языков и лингвистики. – 2023.
9. G‘aniyeva D. The Morphological Features of Hydronyms in English and Uzbek Languages. – 2025.
10. Majidova N. Structural Composition of Hydronyms in English and Uzbek. – 2026.
11. Bobomurodova M.O. Buxoro gidronimlarining etimologik tadqiqi // Alfraganus Universiteti konferensiya materiallari. – 2024. – B. 121–125.
12. Nuniyazova Sh. O‘zbek onomastikasida gidronimlarning lingvomadaniy shakllanishi // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. – 2025. – №5(4). – B. 232–236.